

Девоционалије аустријске
војске са Београдске тврђаве

* Текст је настао као резултат рада на пројекту *Процеси урбанизације и развоја средњовековног друштва /Urbanisation Processes and Development of Mediaeval Society* (бр. 177021) Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

1 М. Поповић, *Београдска тврђава*, друго допуњено издање, Београд 2006, 211–250 (са старијом литературом).

2 *Ibid.*

Апстракт: У току археолошких истраживања у ареалу Београдске тврђаве нађени су, поред свега другог, предмети приватне побожности с почетка новог века. Они потичу из археолошких контекста који су прецизно дефинисани и временски одређени. У тексту се такође анализира визуелни и религијски садржај ових девоционалија, као и места њихове израде. На основу расположивих података размајрају се поједини аспекти њучке побожности, затим обичаји приликом нововековних сахрана, нарочито војника, као и околности у којима су сахране обављене на простору тврђаве.

Кључне речи: нови век, њучка побожност, католици, брвар, крст, круница, археолошки контекст

Аустријско освајање 1688. године донело је значајну преокретницу у развоју Београда, не само изгледу његових фортификација и урбаних структура већ и визуелних образаца свакодневице. Иако је град тада био под аустријском окупацијом свега две године, последице ове промене биће дугорочне – осетиће се, на изванредан начин, и након повратка Турака у град 1690, а у пуној мери тек у време друге аустријске власти у првим деценијама XVIII века (1717–1739). Београд је тада представљао најзначајније погранично упориште хришћанске Европе, с намером да временом прерасте у културно, политичко и економско средиште. У циљу преображаја у модерну барокну престоницу спроведени су обимни градитељски подухвати на тврђавским бедемима и унутрашњим структурама, као и на планирању вароши, која је такође била заштићена бастионом фортификацијом.¹ Највећи радови су били спроведени у три етапе, према пројектима инжењера Андреа Корнара (1688–1690), мајора Николе Сулија (1718–1722) и пуковника Николе Доксата де Мореза (1723–1739).

За позадинско утврђење и регионално економско средиште левантског типа, што је била улога Београда за све време трајања османске власти (1521–1688), укључивање у састав другог моћног царства – Хабзбуршке монархије, које је под својим окриљем окупило војводства и области средње Европе, подразумевало је и сучељавање са сасвим другачијом естетиком. Нова естетика, изражена кроз културу барока, примењена је у изгледу тврђавских фортификација, нарочито капија, затим и у урбанистичкој матрици града.² Она се такође јасно испољавала кроз предмете свакодневице, који су носили јасне одлике средњоевропског занатског круга, како у формама, тако и у декорацији.

Међутим, за разматрања карактера оновременог Београда од великог је значаја чињеница да је програм аустријског цар-

3 A. Coreth, *Pietas Austriaca*, West Lafayette, Indiana 2004 (са старијом литературом).

4 Главну подршку католичкој обнови дао је ред Дружбе Исусове (исусовци, језуити), који су међу најбројнијим војним свештеницима, али и душебрижницима цивилног становништва на подручју Србије. В. Д. М. Павловић, *Административна и црквена историја аустријска у Србији (1718–1739), по грађи из бечких архива*, Глас СКА 62, (1901), 165–197; Д. Ј. Поповић, *Србија и Београд између Пожаревачког и Београдског мира*, Београд 1950; М. Vanino, *Isusovci u Beogradu u XVII. i XVIII. stoljeću*, *Vrela i prinosi* 4 (1934), 21–22; 26–41; Б. Храбак, *Католичко становништво у Србији 1460–1700*, *Наша прошлост* 2 (Краљево 1987), 77–124; К. Митровић, „*Sremski krst*“ – *између Већа, Београда, Рима и Даква*, у: Ђ. Bubalo, К. Митровић, R. Radić, *Jurisdikcija katoličke crkve u Sremu*, Београд 2010, 100; З. М. Јовановић, *Beogradska (nad)biskupija, njeni natpastiri i crkve kroz epohe*, *Knjiga II: Od 1521. godine do osvita novog doba*, Београд 2011.

5 М. Поповић, В. Бикић, *Комплекс средњовековне митрополије у Београду, Историјско-археолошки истраживања у Доњем граду Београдске тврђаве*, Београд 2004, 14 (са старијом литературом).

6 *Leksikon ikonografije, liturgike i simboličke zapadnog kršćanstva*, у: А. Badurina, Zagreb 1985, 22.

7 В., нпр., D. Knez, *Svetinje iz zbirke Narodnega muzeja Slovenije (Pilgrimage Badges from the Collections of the National Museum of Slovenia)*, Ljubljana 2001, 8–17 (256–265); М. Králiková, *Devocionálne jako předměty zbožnosti v hrobc z 17.–19. století*, *Rigorosní práce*, Brno 2004; J. Belaj, *Interpretiranje novovjekovnih nalaza iz grobova Crkve Sv. Martina na Prozorju*, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 23 (2006), 257–294; А. Azinović, *Hodočasnici iz Čazme*, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 3 s. XL (2007), 391–405; А. Azinović Bebek, *Novovjekovni nabožni predmeti nađeni prigodom arheoloških istraživanja na lokalitetima sjeverozapadne Hrvatske*, *doktorski rad u rukopisu*, *Filozofski fakultet*, Zagreb 2012.

8 А. Милошевић, *Светачке медаљице из Смедеревске тврђаве, Прилог проучавању визуелне културе католика у време аустријске владавине Србијом 1718–1739*, *Смедеревски зборник* 3 (2012), 39–70.

9 Иако оба ова термина означавају предмет сачињен од зрнаца који служи као помоћ при изговарању молитви, чини се да су мале ниске, са до двадесет зрна, служиле за мољење Оченаша, док су на већим мољене Авемарије и Оченаше у низовима, по принципу десет па једна, и на тај начин се правило венац, тј. круна Мајци Божјој. В. V. Putanec, *Etimološka istraživanja o terminu krunica i njegovim sinonimima*, *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje* 18/1 (1992), 159–164; Azinović Bebek, *op. cit.*, 214. Будући да коначан став о овом питању није заузет, а у литератури која разматра девоционалије западног хришћанства општеприхваћен је назив круница, исти тај термин коришћен је и у овом раду.

ства Хабзбурга одликовала, можда пре свега, посвећеност католичкој вери.³ У времену које су обележили ратови са Турцима, Аустрија је била предводник хришћанске војске, чиме је у очима католичке цркве сматрана својеврсним светиоником вере. Стога је запоседање новоосвојених области пратио темељан верски програм, здушно подржан од Конгрегације за пропаганду вере у Риму, који је, поред осталог, подразумевао повећање живља католичке вероисповести, мисионарски рад и изградњу цркава.⁴ Додатно је развијано велико поштовање према Богородици, која је у доба католичке реформације уздигнута на улогу заштитнице хришћанства, што је за последицу имало ширење маријанског култа у свим областима Царства.

Нова хришћанска власт је у Београду нашла своје природно окружење, а католичка црква плодно тло, ослањајући се на значајну улогу коју су њени верници имали, нарочито, у раздобљу касног средњег века. Подсећања ради, пре турског освајања на подручју града било је неколико католичких цркава, а једна од њих – фрањевачки манастир са црквом Свете Марије – налазила се у средишту утврђеног доњоградског насеља. У непосредној близини ове католичке богомоље налазила се саборна београдска црква Успења Богородице, са извором „свете“ воде у њеном ареалу.⁵ Након турског освајања града 1521. године обе цркве су претворене у џамије, с тим да је она на месту саборног православног храма за све време турске власти била позната као најстарија београдска џамија султана Сулејмана или Царева џамија. Око џамије је временом формирана мала некропола, и то претежно на западном делу платоа.

Мада су верска питања била значајан чинилац аустријске политике на подручју Београда и Србије у деценијама на прелазу из XVII у XVIII век, о чему сведоче пре свега подаци из писаних докумената, наша сазнања о испољавањима популарне побожности још увек су недовољна. Такође, археолошки аспект религијског живота код католика остао је на маргинама интересовања, добрим делом због непостојања или непрепознавања грађе. У том смислу, подстицај за истраживања девоционалија – религијских предмета који подстичу или шире побожност, а намењени су католичком богослужењу⁶ – долази из средње Европе и региона који гравитирају ка овом културном кругу, где је у новије време успостављена узорна методологија за систематизацију и интерпретацију ове грађе.⁷ У нашој средини пионирским се може сматрати прилог Ане Милошевић о светачким медаљицама из Смедеревске тврђаве, који, уз идентификовање представа, доноси својеврсни осврт на историјски оквир Смедерева под аустријском влашћу и религијски живот војника који су тамо били стационирани у раздобљу од 1717. до 1736. године.⁸

Посматрани са становишта наших досадашњих сазнања, налази девоционалија са Београдске тврђаве омогућавају да се направи корак даље у познавању визуелне културе католика на подручју Србије у XVII–XVIII веку. Осим што је репертоар предмета разноврснији – јављају се бревари, крстови и крунице (бројанице)⁹ – од нарочитог су значаја контексти из којих они потичу, што омогућава не само успостављање пре-

цизније хронологије појединих предмета већ и боље разумевање религијског живота војника, поред свега осталог. На ширем плану, отварају се могућности разматрања појединих питања у вези с начином функционисања тврђаве у ванредним околностима, односно појединим важним сегментима турбулентног аустро-турског раздобља. Будући да су наша укупна сазнања о карактеру тог доба скромна, досадашња истраживања Београдске тврђаве могу послужити као пример у овим разматрањима, поготово у случају прве аустријске етапе, чији су ретки остаци у великој мери заклоњени иза познијих обимних градитељских захвата.

ТУМАЧЕЊЕ КОНТЕКСТА НАЛАЗА

Непосредан повод за обраду девоционалија из времена аустријске власти у Београду представља, заправо, недавно откриће једног гроба на простору Источног подграђа. Процес идентификације и тумачења овог комплетног налаза водио је такође ка преиспитивању раније објављених налаза, али и потрази за сличним предметима и другим расположивим подацима који су, стицајем различитих околности, до данас остали занемарени. Крајњи резултат је препознавање услова налаза на пет локација са налазима девоционалија, чија просторна диспозиција омогућава поузданије објашњење карактера појединих целина Београдске тврђаве, али и самих побожних предмета (сл. 1).

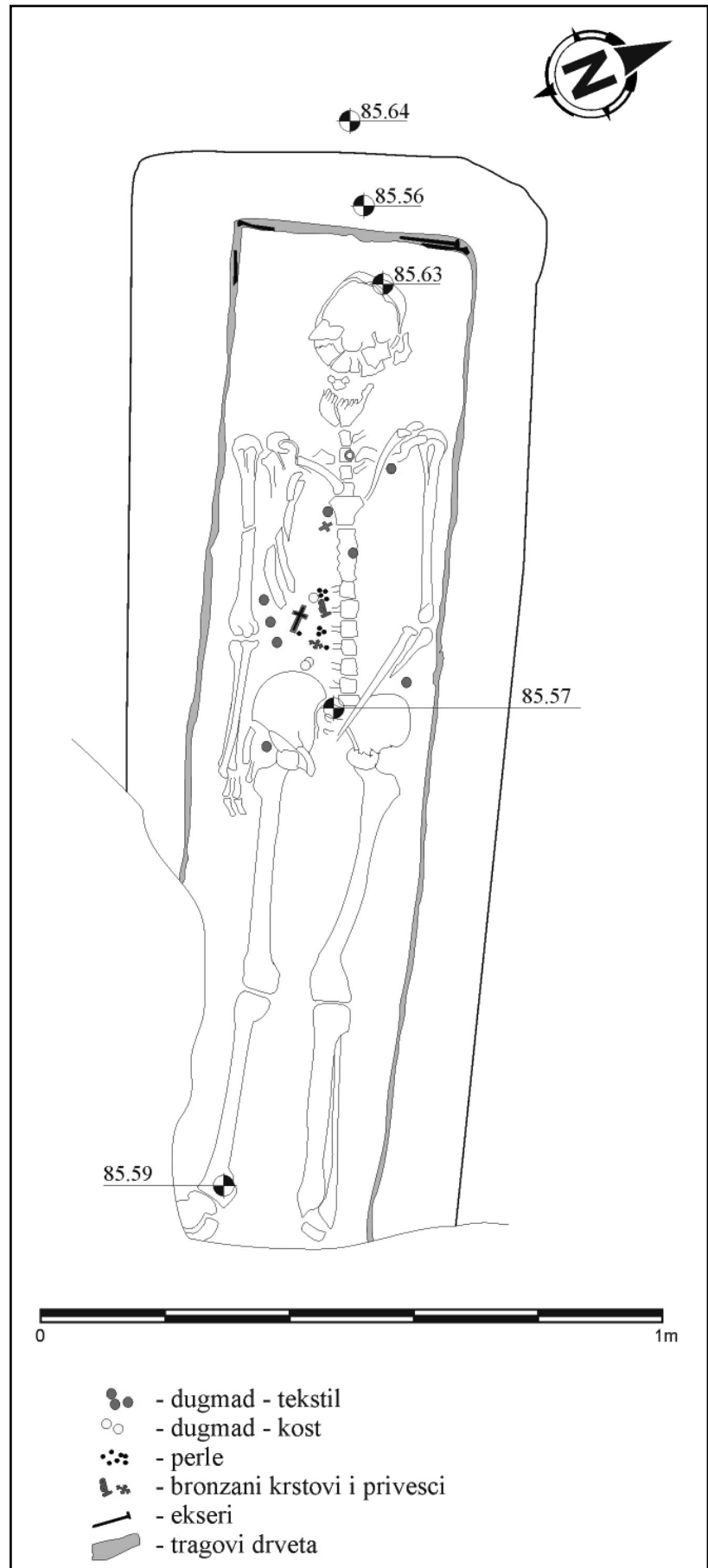
1. Ситуациони план Београдске тврђаве са местима налаза девоционалија

1. Situational plan of the Belgrade Fortress with the location of the finds of devotional objects

2. Гроб 1/2009 из Источног подграђа
(цртеж: Н. Лазаревић)

2. Grave 1/2009 from the East Suburb
(drawing: N.Lazarević)

10 М. Поповић, *Археолошка истраживања Београдске тврђаве у 2011. години*, у: *Археологија у Србији – пројекти Археолошког института у 2011. години*, прир. В. Бикић, С. Голубовић, Д. Антоновић, Београд 2012, 109–111. Др Марку Поповићу захваљујем на уступљеном материјалу за публикавање.

11 Антрополошку анализу је обавила др Наташа Миладиновић Радмиловић; овај налаз, са својом комплетном патологијом, биће предмет посебног рада.

12 F. Tallet, *War and Society in Early Modern Europe, 1495–1715*, London, New York 1997, 107–116.

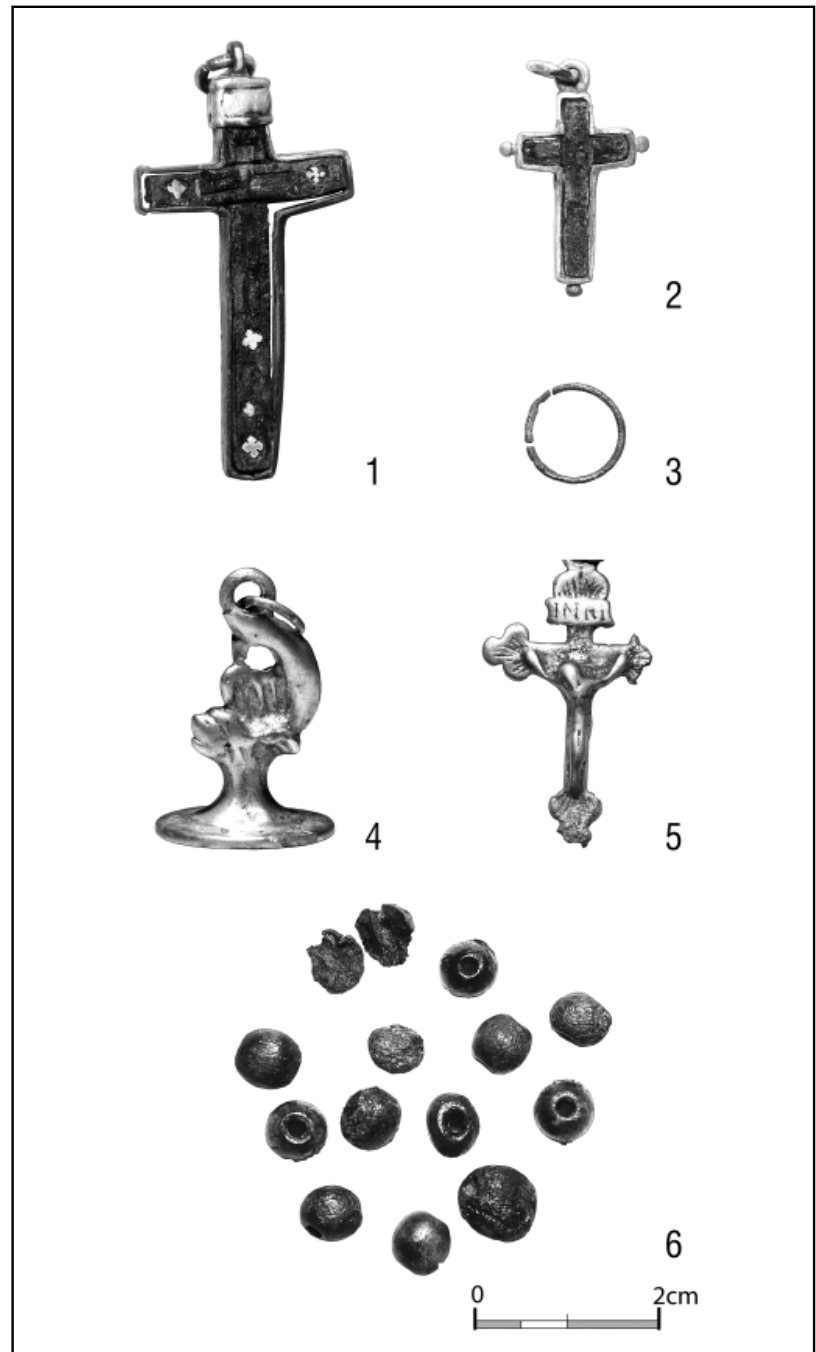
13 Поповић, Бикић, *op. cit.*, 3b и 3c.

1. Приликом археолошких истраживања у току 2009. године, у југозападном делу Источног подграђа истражен је један усамљени гроб, укопан у здравицу, са групним налазом девоционалија (сл. 1/бр. 1).¹⁰ Реч је о скелету мушке особе, старе 35–45 година (телесне висине $167 \pm 5\text{cm}$). Директан узрок смрти није могао да се утврди, такође на скелетном материјалу нису примећене повреде, нити карактеристичне ознаке некаквог занимања, попут ношења и употребе оружја. С друге стране, на основу веома изражених места припоја лигамената и мишића у пределу карличног појаса, бутних костију, костију потколеница и костију стопала, може се констатовати, са великом сигурношћу, да је покојник био коњаник, тј. да је за живота дуго боравио у седлу.¹¹ Дентална анализа је показала присуство пародонтозе, заживотног губитка зуба (молара у максили), каменца и хипоплазије. Заживотан губитак зуба у максили је био последица пародонтозе, док је хипоплазија највероватније била последица малнутриције, инфективних болести или стреса (чест је случај код особа/војника које бораве у нехигијенским условима, имају лошу или једноличну исхрану).¹²

Покојник је био положен у дрвени сандук, испружен на леђима, с главом на западу, са десном руком пруженом поред тела, а левом савијеном на карлици (сл. 2). Налази побожних предмета били су груписани, а на појединим костима скелета били су видљиви и други трагови оксидације метала, највероватније бронзе, по свој прилици од дугмади. Тако су испод грудног коша са десне стране нађени један крст привезак од дрвета, опточен сребром, печат привезак са телом у облику делфина и расута зрна од крунице; мали сребрни крст је, судећи по траговима на костима, био на надланици, док је у пределу грудне кости био још један мали дрвени крст, такође опточен сребром (сл. 3а). На неколико места забележени су налази коштаних дугмади од одеће (сл. 3б), при чему су поједина била пресвучена тканином, док је према траговима оксидације бронзе (?) претпостављено да је метална дугмад била на одећи при доњим крајцима оба фемура, на левој тибији и десној фибули.

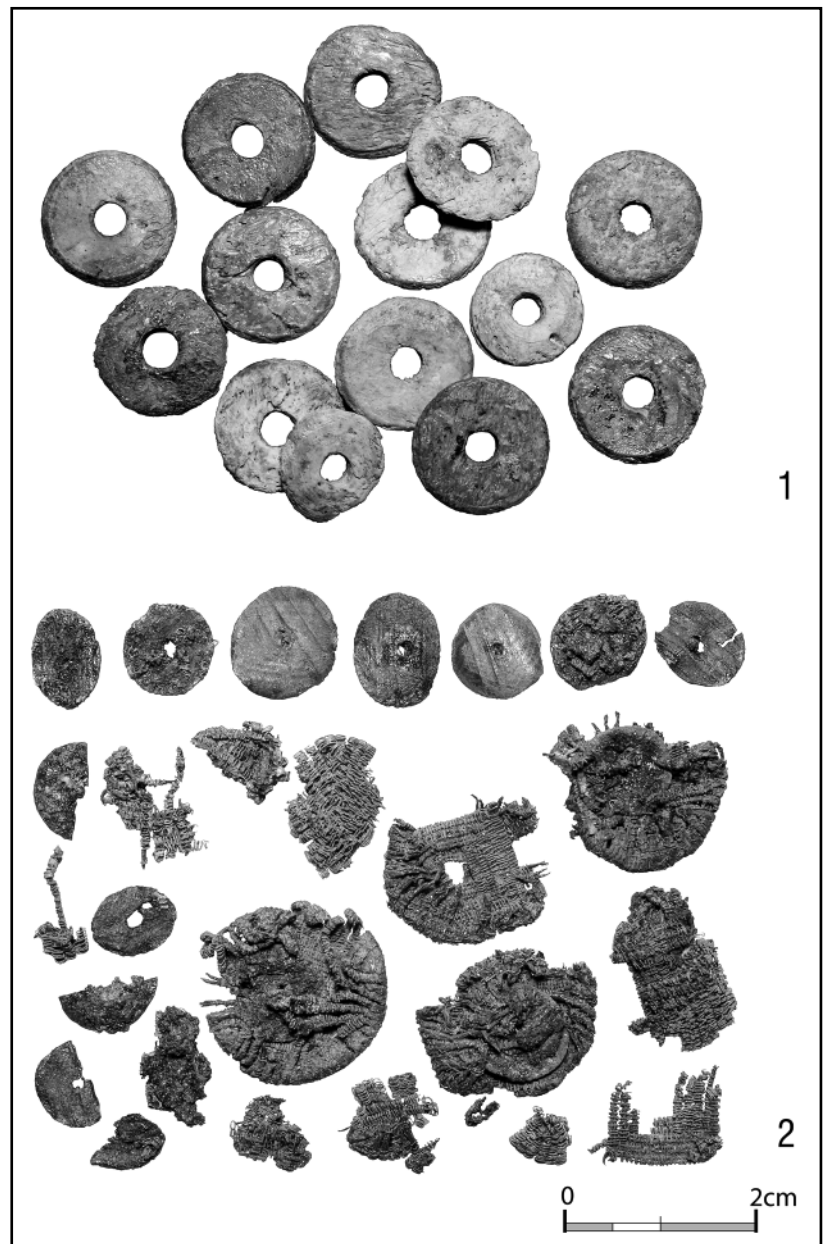
Гроб је био укопан у непосредној близини једне средњовековне грађевине, која је на површини уз спољно лице северозападног бедема Доњег града била подигнута, по свој прилици, истовремено са бедемима подграђа или убрзо након њихове изградње, између 1460. и 1521. године. Иста ова зграда је приказана на неким од планова Београдске тврђаве с краја XVII века, пре свега онима који се одликују тачношћу приказа. Забележена је на плану М. Висконтија из 1691. године, као и на нешто познијем италијанском плану из 1695/96.¹³ У згради се тада налазило складиште војне опреме и барута, што је могла бити и њена првобитна намена. По свему судећи, страдала је у последњим годинама XVII века, а најкасније у време аустријских освајања града 1717. године. То је, уједно, хронолошки оквир сахране, која би се, у складу с тим, могла довести у директну везу са првом етапом аустријске власти у Београду 1688–1690.

3. Гроб 1/2009:
а) њобожни и лични њредмети
3. Grave 1/2009:
а) devotional and personal objects

Ниво са кога је извршено уковавање није се могао прецизно утврдити, будући да је денивелација терена овде вршена у неколико наврата, почев од обликовања платоа у средњем веку до нивелације која је претходила подизању једног објекта крајем XVIII века или на самом почетку XIX века. У том смислу, изнад гроба је констатован само слој са материјалом који се оквирно може датовати у XVIII век. Међутим, време ове сахране могуће је одредити прецизније, имајући на уму уобичајену праксу. Сам чин сахрањивања на брањеном простору тврђаве представља сасвим изузетну појаву, која се могла догодити једино у ванредним околностима, будући да су у раздобљу XVII–XVIII века војници и други учесници у борбама сахрањивани, по правилу, око цркава најближих

3. Гроб 1/2009:
 б) кошћана дугмад са одеће
3. Grave 1/2009:
 б) bone buttons from the clothes

14 M. Králíková, *Pohrební ritus 16.–18. století na území střední Evropy*, Brno 2007, 97–101.

15 Vanino, *op. cit.*, 21–22.

16 Поповић, *op. cit.*, 183–188.

месту њиховог страдања.¹⁴ У нашем случају ванредну околност представљају, пре свега, борбе 1688. године и аустријско освајање тврђаве, након чега је уследило њено убрзано уређење. Према подацима из извештаја који доноси чешки исусовац о. Рудолф Бзенски, Београд је био велико градилиште. Преко зиме 1688/89. подигнуте су невероватном брзином зидине и утврде, постављен је нови градски магистрат, уведен је добар ред грађанског и војничког становништва, а у град су у великом броју пристигли трговци, занатлије и други живаљ.¹⁵ Међутим, како археолошка истраживања откривају, у те две године аустријска управа је предузела и реализовала рашчишћавање рушевина и оспособљавање тврђаве за одбрану, мада не у мери која би подразумевала њено у потпуности регуларно функционисање.¹⁶ За разлику од привремених мера приликом прве аустријске окупације, у раздобљу од 1717. до 1736. године Хабзбуршка монархија је остварила низ

17 *Ibid.*, 211–242.18 Поповић, Бикић, *op. cit.*, 133, сл. 82; за прецизније позиционирање гробова уп. сл. 8.19 *Ibid.*, 109–129.20 *Ibid.*, 130–139.

градитељских подухвата у циљу трансформације средњовековне тврђаве у модерну бастиону фортификацију, истовремено улажући изузетне напоре да одржи чврсту војну дисциплину.¹⁷ Сходно томе, покопавање страдалих (преминулих) војника местимично унутар тврђавских бедема тада не би могло бити дозвољено, а свакако није према војним правилима. Из свега напред реченог произилази да је ова сахрана обављена, по свој прилици, између две велике битке, тј. између 1688. и 1690. године.

2. Други археолошки контекст са налазима девоционалија чине два гроба која су откривена на простору Доњег града, на дунавској падини (сл. 1/2). Будући да је хронологија ових налаза првобитно разматрана у оквиру резултата истраживања комплекса средњовековне цркве Успења Богородице,¹⁸ овде ће укратко бити поновљене основне информације о позицији гробова и пронађеним предметима. Покојници су сахрањени источно од рушевина средњовековне митрополијске резиденције, на међусобном растојању од приближно 20 m, на површини која је, по свој прилици, била природно благо заравњена. С обзиром на место уповавања, остаци скелета су били у приличној мери поремећени, али је на основу преосталих трагова било могуће поуздано реконструисати поједине податке који су недостајали. Тако су остаци дрвених талпи и гвоздени клинови јасно указивали на то да су покојници били сахрањени у дрвеним сандуцима, у правцу запад–исток. У оба случаја нађени су побожни предмети – по једна медаљница типа бревара и један крст (сл. 4, 5/3). Медаљница из гроба у кв. 11/XXXVII, са представом Оплакивање Христа (Пиета – *Pietà*), била је на грудима покојника заједно са малим бронзаним крстом привеском. Нажалост, медаљница из другог гроба (гроб у кв. 10/XXXIV), слична претходном налазу, почела је да се распада већ након првог додира с ваздухом и практично се дезинтегрисала у конзерваторском поступку.

Стратиграфија културних слојева на месту уповавања гробова у значајној мери доприноси прецизнијем временском опредељењу сахрана, тиме и откривених девоционалија. Познато је, наиме, да је простор на коме се налазио комплекс цркве Успења Богородице делимично коришћен у раздобљу турске власти, између 1521. и 1688. године, будући да је Саборна црква претворена у џамију султана Сулејмана. Тада су на рушевинама митрополијске палате подигнуте грађевине, најпре од лаког материјала, дрвета и бондрука, а потом солидније, камене, при чему је интензивно коришћен и засведени подрум.¹⁹ Ове зграде биле су добрим делом разорене у време аустро-турских борби 1688. и 1690. године. Међутим, у те две године аустријске окупације овај простор је такође био у функцији, али је коришћен само један мали део, засведени подрум.²⁰

За разлику од средњег века, у каснијим раздобљима је у ареалу комплекса вршено сахрањивање. Мања турска некропола констатована је над западним делом грађевине, а појединачних гробова је било и на оближњим падинама. Међутим, судећи по начину сахрањивања, на овом месту била је сахрањена и неколицина хришћана. Храм и оближње зграде

4. Бревјар са њредсјаавом Богородице, налаз из гроба у комплексу средњовековне цркве Усијења Богородице (фото: А. Радоман)

4. Breviary with a representation of the Virgin, find from a grave within the complex of the mediaeval Church of the Dormition of the Virgin (photo: A. Radoman)

21 *Ibid.*, 39–41; Поповић, *op. cit.*, 30–31, 224.

22 С обзиром на место и услове налаза, крстић је био у веома лошем стању и убрзо након открића се распао; илустрација је направљена према скици и опису из теренске документације која се чува у Археолошком институту, Документационом центру научноистраживачког пројекта за Београдску тврђаву (Подножје дунавске падине – Палата, Дневник археолошких ископавања за 11. 12. 1985. године).

23 Поповић, Бикић, *op. cit.*, 122–130.

24 *Ibid.*, 143–147; V. Bikić, *The Haban Pottery From the Belgrade Fortress: Archaeological Contexts, Chronology, Decorative Designs*, *Starinar* LXII (2012), 208–210.

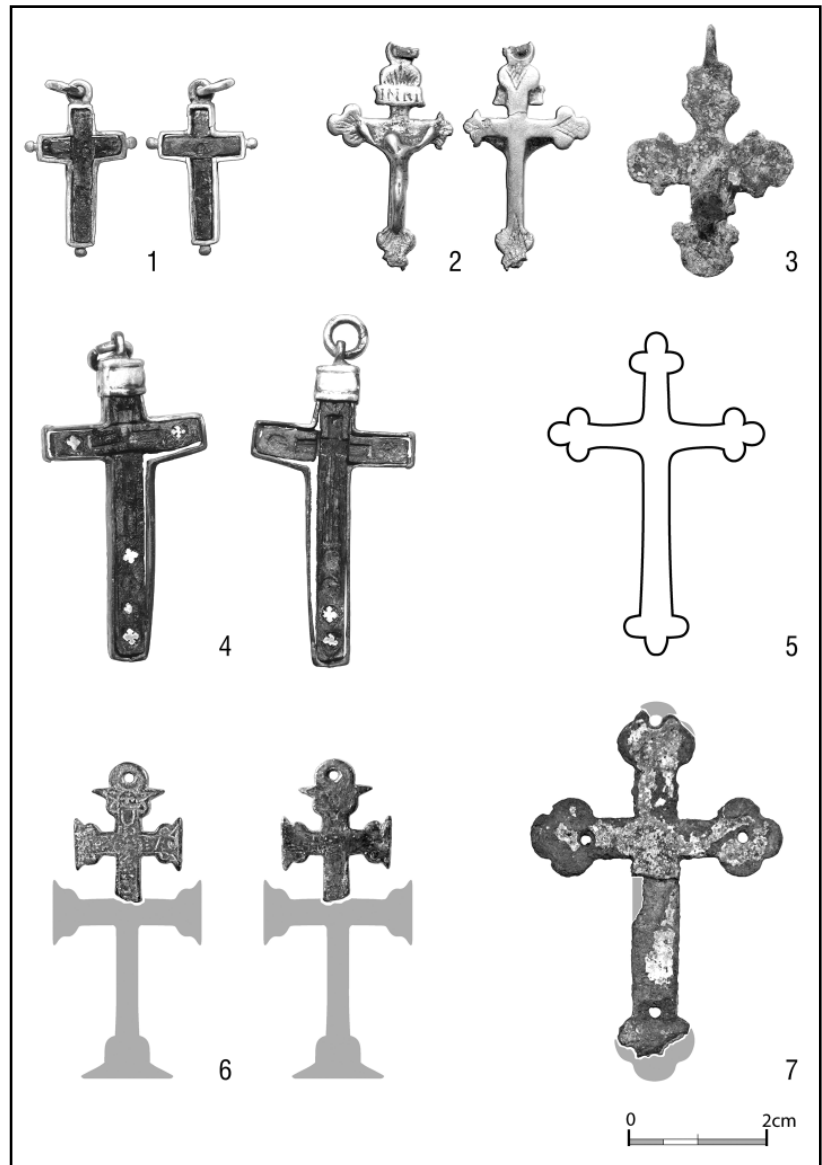
су страдали приликом аустријског бомбардовања, августа 1717. године, а убрзо потом су преостали остаци засути великим земљаним насипима, који су осути са Горњег града у време изградње бастioniх артиљеријских фортификација, подизања касарни и других пратећих објеката. Обимни грађевински радови одвијали су се етапно током прве половине XVIII века, али је засипање дунавске падине земљаним насипима у целини завршено до 1725. године.²¹ Имајући на уму да је реч о хришћанским сахранама, појава ових гробова се у потпуности може паралелисати са претходно описаним контекстом, према значењу и хронологији.

3. Из комплекса средњовековне палате потиче још један налаз (сл. 1/3). Реч је о малом бронзаном крсту привеску, који је откривен над подом у подруму, у слоју пожара и деструкције (сл. 5/5).²² С обзиром на комплексну стратиграфску ситуацију у подруму, не само због континуираног коришћења простора од изградње палате практично до краја XVII века него и због урушавања зидова са горње етажје, у току ископавања је било тешко одвојити нивое, тиме и предмете који су из различитих хронолошких етапа.²³ У појединим случајевима, пре свега међу посуђем, лулама и теговима, налазе није било тешко одредити културолошки. У том смилу, једна хришћанска реликвија се несумњиво доводи у везу са боравком хришћана у тврђави.

Као што су истраживања показала, за време двогодишње аустријске управе (1688–1690) у подруму је била, по свој прилици, привремена апотека, са керамичким и стакленим посудама, у којима су чуване залихе мелема, тинктура и лековитог биља.²⁴ Сасвим поуздано је утврђено, да се у време турског напада на Београд 1690. године део зграде урушио, након чега подрум више није био у употреби. Стога се за археолошки контекст крста привеска може понудити прецизније датовање у последње деценије XVII века, односно у раздобље 1688–1690. године.

5. Крстови из ареала Београдске тврђаве (фото: А. Радоман, С. Поп-Лазич)

5. Crosses from the area of the Belgrade Fortress (photo: A. Radoman, S. Pop-Lazić)

25 Истраживања су обављена у пролеће 2008. године, у организацији Археолошког института – научноистраживачког пројекта за Београдску тврђаву. Руководиоцу истраживања др Марку Поповићу захваљујем на подацима о градитељским етапама и стратиграфији културних слојева на локалитету.

26 Поповић, *Београдска тврђава*, 187–198, 211–218.

27 Bikić, *op. cit.*, 210–211.

4. Део једног крста привеска са две попречне греде (сл. 5/6) нађен је приликом новијих истраживања у сектору југо-источног бедема Горњег града (сл. 1/4). Део овог бедема, који је приликом опсада био највише оштећен, добио је фортификациону улогу тако што је уграђен посебан одбрамбени објекат са подземном просторијом – блокхаус, намењен за смештај десет војника наоружаних мускетама.²⁵ Ова зграда је подигнута, али не и завршена, у оквиру радова на реконструкцији тврђаве који су изведени између 1718. и 1721. године, према пројекту мајора Николе Сулија.²⁶ Убрзо потом, приликом извођења нових радова (1723–1739), према пројекту пуковника Николе Доксата де Мореза, надземни део блокхауса је порушен, при чему је подземна просторија највећим делом засута отпадом органског порекла, материјалом и предметима које је аустријска војска користила у кратком раздобљу непосредно након освајања тврђаве, тј. између 1717. и најкасније 1725. године.²⁷

5. Сада већ давне 1985. године, приликом заштитних истраживања у подруму Библиотеке града Београда, нађен је

28 Археолошким ископавањима је руководио археолог Драгољуб Бојовић, музејски саветник у Музеју града Београда; резултати нису објављени.

29 Ž. Škalamera, *Planovi Beograda iz 1688. godine*, *Urbanizam Beograda* 20 (1973) 15–18; *idem.*, *Planovi barokne rekonstrukcije Beograda iz 1717–1740. godine*, *Urbanizam Beograda* 23 (1973) 13–18; *idem.*, *Подручје Кнез Михаилове улице у доба барокне реконструкције Београда 1718–1740. године*, Каталог: Галерија САНУ 26, Београд 1975, 23–27.

30 Тридентски сабор – 19. екуменски сабор католичке цркве, одржан између 13. децембра 1545. и 4. децембра 1563. године у Триденту (данашњи Тренто у Италији), био је одговор на теолошке и црквене изазове које је поставила реформација. Сабор је потврдио учење католичке цркве о спасењу кроз веру и добра дела, затим сакраментима и библијском канону, након чега је уследило уједначавање слављења мисе. О Декрету в.: <http://www.katolik.hr/crkvamnu/dokumentimnu/tridentski-sabor-dekreti-o-istilitu-o-tovanjju-svetaca-i-svetih-slika-o-oprostima/> (28. 03. 2013).

31 Coreth, *Pietas Austriaca*, 55–56. Маријацел је нарочито поштована као заштитница војника, в. М. Тимотијевић, *Богородица Смедеревска*, Зборник Матице српске за ликовне уметности 36 (2008), 82.

32 *Ibid.*; Azinović Bebek, *Novovjekovni nabožni predmeti*, 25–27, 116–121.

33 Azinović Bebek, *op. cit.*, 116–117 (с наведеном литературом), prilog 16.

један крст привезак од бронзе, са траговима позлате (сл. 5/7).²⁸ Предмет потиче из мешаног насипног слоја изнад остатака античких фортификација, стога околности налаза свакако не иду у прилог разматрањима о његовој хронологији. Међутим, анализа просторне диспозиције јасно усмерава ка одгонетању контекста. Сходно томе, а с обзиром на јасан (конфесионални) карактер, крст привезак би пре свега требало разматрати у оквирима измењене матрице Београдске тврђаве и вароши у време аустријске управе током прве половине XVIII века. У том случају, позиција овог налаза могла би бити у ареалу велике Зидарске (Маурер – *Maurer*) касарне, намењене за смештај инжењерских јединица које су спроводиле радове на тврђави и вароши. Хронологија грађевинских радова на овом простору утврђена је са доста прецизности, захваљујући детаљној анализи картографске грађе, пре свега опсадним плановима и аустријским пројектима реконструкције тврђаве и вароши.²⁹ С тим у вези, насипни слој у којем је нађен крст формиран је у време живота или након рушења Маурер касарне, дакле, између 1717. године, када су почели припремни радови на рашчишћавању терена и рушења касарне након повратка Османлија у Београд 1740. године.

ОБЛИЦИ И ВИЗУЕЛНИ САДРЖАЈ ДЕВОЦИОНАЛИЈА

Уобличавање нововековних девоционалија, њиховог визуелног и писаног садржаја, подстакнуто је одлукама Тридентског сабора, нарочито Декретом о поштовању светаца.³⁰ Одлуке из овог документа требало је да сузбију народна веровања и средњовековне („паганске“) обичаје и да успоставе *праву* веру. С тим у вези, процес стварања популарне побожности, кроз наглашено поштовање Богородице и светаца заштитника довео је до обнове ходочашћа и производњу велике количине предмета приватне побожности. Поред Лорета у Италији, чувеног средњовековног маријанског светилишта, свакако најзначајнија ходочасничка дестинација новог века је Маријацел (*Mariazell* у Штајерској), капела са чудотворном статуом Богородице, направљеном од дрвета липе. Владари из куће Хабзбурга одабрали су ово светилиште за седиште свог личног поштовања Богородице, истовремено и резиденцију, у којој су обављани разни политички и породични послови.³¹ Богородица из Маријацела назива се *Magna Mater Austriae*, али се слави и као *Mater Gentium Slavorum* и *Magna Hungarorum Domina*, чиме се јасно заокружују земље Монархије и успоставља чврста веза са верницима из Чешке, Моравске и Мађарске.³² Поред поменутих, постојао је читав низ мањих, али не и мање значајних ходочасничких места. За разлику од раздобља средњег века, карта нововековних ходочасничких места, концентрисаних на подручјима Баварске, Штајерске, Чешке и Италије, открива да су на почетку новог века предузимана претежно краћа верска путовања, ближа месту живљења.³³

Осим што су представљали израз припадности вери и подсећање на обављено ходочашће, предмети популарне

34 Поповић, Бикић, *op. cit.*, 133, сл. 82/кат. бр. 423.

35 Azinović Bebek, *op. cit.*, 38–45 (са литературом).

36 Azinović, *Hodočasnici iz Čazme*, 398.

37 Dlouhoveský, *Duchovní recipe*, Praha 1676. За идентификацију и превод текста заслужан је доц. др Јаромир Линда (Катедра за славистику Филолошког факултета у Београду).

побожности служили су као својеврсна заштита од болести, као помоћ у неким животним ситуацијама, али и као предмети који би требало да донесу олакшање у часу смрти. Рађени су у великим серијама, једноставним и јефтиним техникама, стога су били доступни свим социјалним категоријама стано­вништва. Међу њима, свакако су најбројније светачке медаљице, а затим и крстови привесци различитих облика. С обзи­ром на општу несигурност изазвану ратовима, глађу и епиде­мијама заразних болести, ношење заштитних амајлија је било веома популарно током XVII и XVIII века.

Из тумачења археолошких контекста могла се стећи оквирна слика о врстама приватних побожних предмета које су носили аустријски војници стационирани у Београду. Количина тих налаза није велика, али је њихова разноврсност у сваком погледу речита. У складу са утврђеном праксом, след излагања девоционалија, готово по правилу, започиње бреварима и светачким медаљицама. Стога ће овде бити најпре размотрен један ранији налаз из гроба истраженог на падини изнад старе митрополијске палате, који је својевреме­но означен као иконица на папиру (сл. 4).³⁴ Реч је, заправо, о бревару (лат. *littera brevis*), једној врсти кутијице која садржи благослов или молитву са сликом Богородице или неког све­титеља, штампану на папиру, а често и са другим ситним прилозима, најчешће црвеним кончићем, семенкама, кома­дићем воска, медаљицом, крстићем и сл.³⁵ Бревари су служи­ли као амулети против разних опасности, невремена, вешти­ца и демона, али и као нека врста кућне или путне апотеке, стога су ношени око врата, руке или рамена, у кожној или платненој врећици, каткада ушивени у одећу, или су ставља­ни под јастук.³⁶

У бронзаном раму бревара са Београдске тврђаве је гра­фички лист са представом Плакивање Христа – Богородица у звоноликом плашту у крилу држи тело Христа скинуто с крста. Око представе у медаљону на траци је текст писан готичком, на чешком језику: *Gežířsy ŷ Marigi Matkau twau rogaučim tj ŷ tělem duřsy* (транслитерација). Сам текст је зна­чајан, будући да је реч о тзв. молитви-стрели (*střelní modlitbě*, тј. молитва која треба да стигне као стрела), која се у чешкој књижевности први пут појављује у наслову (затим и даље у тексту) једне књиге прашког писца Јана Игнатија Длоуховеског из Дугог Села (*Jan Ignác Dlouhoveský z Dlouhé Vsi*, 1638–1701), који се овде даје у целини:

*Духовни рецејџи њројив болесџи духа и шела који садржи молиџву-сџрелу: Исусе с Маријом, мајком њвојом, завешиџа­вам њи се својим шелом и душом; чији лик Мајке Божије на чудесној древној слици у храму Госџодњем Свеџо­г Јакова у Сџаром њрашком граду у манасџиру код велечасних фрање­ваца су многи додирнули и било им је корисно, њреузџио из књиге назване Огледало њравде њџид. Исџа чудесна слика је њсредсџивом двојџце аџосџолских њројџоноџаријуса исџи­џана, од црквених власџи њризнаџа и исџробана. Шџио свака хриџћанска душа која ће ово чиџаџи може да сазна. Сасџављено године Госџодње 1676. Шџамџано у Сџаром Прашком граду код Јирџија Черноха.*³⁷

38 *Leksikon ikonografije, liturgike i simboličke zapadnog kršćanstva*, 367–368; Тимотијевић, *op. cit.*, 67.

39 Azinović Bebek, *Novovjekovni nabožni predmeti*, 31 (cf. S. Fassbinder, *Wallfahrt, Andacht und Magie, Religiöse Anhänger und Medaillen, Beiträge zur neuzeitliche Frömmigkeitsgeschichte Südwesdeutschlands aus archäologischen Sicht*, *Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters, Beiheft*, 18 (2003), 125).

40 Ова црква се јавља под одредницама фрањевачка и миноритска, према реду следбеника Светог Фрање Асишког, званично *Ordo Fratrum Minorum*, који се називају „малом браћом“, „миноритима“ или, једноставно фрањевцима, в. *Leksikon ikonografije*, 231–232; <http://www.prague.net/church-of-st-james>; <http://www.praguecityline.com/prague-monuments/st-james-church-and-the-minorite-monastery-a-place-of-many-legends>; <http://praha.minorite.cz/?m=12&idc=t-2> (21. 3. 2013).

41 B. Gerely, P. Gróf, D. Ghóh, I. Kovács, *Közepkori településmaradványok 18. századi plébáni atemplom és temetőrészlet a Visegrádi rév utcából*, *Folia Archaeologia LII* (2005–2006), Авв. 26/4.

42 Azinović Bebek, *op. cit.*, 123, 128, 290292, kat. br. 32/448, 449, 451, 466, 467; M. Hoffmann, *Mariaschein – Bohosudov, Ein Wallfahrtsort im Dornröschenschlaf*, *Hauptseminararbeit im Fach Ökumenik und Konfessionskunde*, Leipzig 2001; <http://www.hoffmannfamilie.net/deutsch/theoarbeiten/85-mariaschein-bohosudov-einwallfahrtsort-im-dornroeschenschlaf.html>; S. Szabolcs, *A Sasvári pálos templom és a kegyeszobor kultusza a 18. században*, *Doktori disszertáció, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar* 2007.

С обзиром на цитат из наслова књиге, тексту из бревара недостаје завршетак поменуте молитве. Иако је тај део папира оштећен, има се утисак да уметник бакрорезац није добро проценио дужину текста у односу на расположиво поље (чак је једно слово изнад линије!), тако да није било места за једну, последњу реч, а то је *tau* (мој, мојим), дакле, у целини текст у бревару би требало да гласи:

Gežiffy ŷ Marigi Matkau twau poraučim tj ŷ tēlem duŷŷy (tau);

Исусе с Маријом мајком твојом завештавам ти се (мојим) телом и душом.

Од нарочитог значаја је и то да предочени текст открива, посредно, директну везу нашег бревара са чудотворном статуом Богородице у цркви Светог Јакова у Старом граду у Прагу. Ова Пијета, моделована у маниру касне готике, постављена је на главни олтар цркве око 1500. године. Међутим, за разлику од статуе, оба лика на папирној представи имају круне на главама, Богородица царску, као краљица неба, а Христ једноставну круну, која симболизује његову победу над грехом и смрћу.³⁸ Према оновременим схватањима, промена детаља није неуобичајена, и саме чудотворне слике се временом могу надоградити и окрунити, па тако и према њима направљене представе.³⁹ О великом поштовању Богородице Светојаковске из Прага говори, такође посредно, и наведени податак да је текст о њеној чудотворној моћи преузет из једног старијег издања, под називом „Огледало правде“, по свој прилици анонимног аутора. Као што се може видети из самог наслова, књига је штампана 1676. године. Међутим, пар година касније, 1680. године, Ј. И. Длоуховески је поново издао књигу, с намером да поменута молитва служи као амајлија против куге која је тада владала у Прагу. Недуго потом (1689), манастир Светог Јакова у Прагу, изворно готичка црква фрањевачког реда, била је веома оштећена у пожару, након чега је обновљена у барокном духу.⁴⁰ Стицајем срећних околности, светиња је претходно била склоњена у подрум, па је том приликом остала нетакнута. Из свега напред реченог може се претпоставити да је бревар са молитвом направљен у време које је приближно години издавања књиге Ј. И. Длоуховеског *Духовни рецејџи њрошџив болесџи духа и шела*, дакле, око 1676. године.

С обзиром на једноставност израде бревара, може се замислити масовна производња оваквих молитви на папиру, али и бревара у целини. Ипак, ти налази су сасвим спорадични, судећи према досада откривеној и објављеној (доступној) грађи. Свега један примерак, идентичан београдском али јасније одштампан, нађен је приликом заштитних истраживања у Вишеграду (Мађарска).⁴¹ С тим у вези, требало би имати на уму да црква Светог Јакова у Прагу није била једина са чудотворном сликом Марије у представи Пијете. У веома сличној стилизацији позната је из још најмање три ходочасничка места истог времена, из Маријашајна (*Mariascheine*, данас Бохосудов на северу Чешке), Марија Таферла (*Maria Taferl* у Доњој Аустрији) и нешто каснијег Шаштина (*Šaštin-Stráže* у данас западној Словачкој).⁴² Од нарочитог је значаја чињени-

43 *Archeologie im Klösterreich*, Katalog zur Ausstellung im Stift Altenburg vom 1. Mai bis 1. November 2000. Bundesdenkmalamt, Reihe A, Heft 8, Abteilung für Bodendenkmale, Wien 2000, Kat. Nr. 28.62.

44 K. Predovnik, M. Dacar, M. Lavrinc, *Cerkev sv. Jerneja v Šentjerneju. Arheološka izkopavanja v letih 1985 in 1986*, *Archaeologia historica Slovenica* 6 (2008), 87–88, T. 11/14; Azinović Bebek, *op. cit.*, 182–183, 185–187, T. 59/789–804, T. 62–64/817–820; Králiková, *Pohrebni ritus*, 60, 107.

45 Azinović Bebek, *op. cit.*, 178–179, T. 56, kat. br. 748.

ца да један бревар из Марија Таферла, осим исте представе Пијете, има текст молитве сличног садржаја, али на латинском језику: *Jesus et Maria vobis cor cum anima mea*,⁴³ што открива извештан стандард производње пучких реликвија.

Нека нам на овом месту буде допуштено да се осврнемо и на други бревар. Као што је поменуто, тај налаз, нажалост, више не постоји, али је нама познат из аутопсије. Поједини детаљи су довољно речити да се, макар делимично, може замислити његов облик и садржај. Овај бревар, нађен такође међу поремећеним костима грудног коша, био је у виду малог правоугаоног оквира, у којем се између стакла и подлоге од тканине налазио део графичког листа са траговима латинских слова. По свему судећи, то би могла бити кутијица у којој је поред молитве на папиру био и комадић тканине, можда управо црвени кончић који се уобичајено јавља као садржај таквих реликвија. Због изразите фрагилности, међутим, није било могуће утврдити да ли је латинским словима био писан текст на латинском језику или, као у претходном случају, на чешком.

Крстови привесци нађени су у свим археолошким контекстима на Београдској тврђави, тиме потврђујући да овај једноставан, препознатљив симбол хришћанства остаје међу највише ношеним реликвијама и на почетку новог века. Крст се тада уобичајено носио око врата и у пределу грудног коша, на узици од коже или тканине или на ланцу, и око руке, као привезак на завршетку крунице. Привесци су претежно рађени од бронзе и лошег сребра, техником ливења, али и од дрвета и у комбинацији дрвета и метала, претежно сребра.

Из поменутих археолошких контекста потиче седам крстова, различитих у погледу облика, врсте материјала и начина израде. Међутим, три бронзана привеска припадају истом типу, са тролисним завршецима кракова, мада другачије обликованим (сл. 5/3, 5, 7). Међу њима, примерци из комплекса старе палате су једноставни, без представа и натписа (сл. 5/3, 5), док је трећи, из ареала Зидарске касарне, по свој прилици на предњој страни имао Распеће – *Corpus Christi* – закачено за подлогу трима нитнама (сл. 5/7). Овај привезак је преко површине имао танак нанос позлате. Поменута решења у обликовању завршетака кракова сасвим су уобичајена међу реликвијама XVII–XVIII века, при чему се тип крста с аплицираним корпусом јавља и као процесни крст, у већим димензијама.⁴⁴

За део крста са крајевима проширеним у виду цвета љиљана претпостављено је да припада типу са две попречне греде, који се у литератури назива *каравака* крст (сл. 5/6). Осим што је поломљен, крст је и доста излизан, те се слова на задњој страни тек местимично називу, што није довољно за идентификацију натписа. Међутим, на основу видљивих детаља – малог равнокраког крста испод ушице за качење, затим флоралних украса на завршецима кракова и позиције појединих слова – на предњој страни се могу претпоставити прикази симбола Христових мука (*arma Christi*), као што је то на налазу из павлинског манастира у Шенковцу у Хрватској.⁴⁵ Нажалост, и на овом примерку слова су тек делимично

46 Azinović Bebek, *op. cit.*, 177–180, T. 54–57/736–761; *Fundort Kloster*, 297.

47 Králiková, *Devocionálie*, 52; Predovnik, Dacar, Lavrinc, *op. cit.*, 87, T. 3/9, 5/3; Azinović Bebek, *op. cit.*, kat. br. 736–761. Према легенди с почетка XIII века, у граду *Caravaca de la Cruz* догодило се чудо везано за бискупа Гинесијуса (*Gines Perez Chirinos*), који је требало да пред маварским краљем Савидом Абу-Савидом обави мису и тиме спаси себи живот. Наиме, у тврђави је све било припремљено за обред – импровизовани олтар, прекривен тканином, затим вино и свеће, али није било крста, без кога се миса није могла одржати. Свештеник је позвао Бога у помоћ и потом су се појавила два анђела која су Свети крст поставили на олтар. Видевши такво чудо, маварски краљ и читав његов двор су тражили да се покрсте.

48 *Ibid.* (cf. H. O. Münsterer, *Amulettkreuz und Kreuzamulette*, Regensburg 1963, 80).

49 *Archeologie im Klosterreich*, Kat. Nr. 28.11, 28.12; Azinović Bebek, *op. cit.*, T. 67/848, 68/860 (cf. Fassbinder, *Wallfahrt, Andacht und Magie*, T. 35/5).

50 *Ibid.*, 188.

51 *Ibid.*, 123, 128–131. Један од начина да се поменута претпоставка провери је, свакако, анализа дрвета од којег су крстићи рађени. Међутим, са наших примерака није било могуће узети узорак неопходан за прављење препарата, у овом тренутку остајемо без одговора на питање порекла дрвета наших налаза.

читљива, стога текст није било могуће реконструисати и идентификовати.

Овакав облик крста је добио име према истоименом граду (*Caravaca de la Cruz* у југоисточној Шпанији), великом ходочасничком средишту, у којем се чува део Светог крста од XIII века, односно каравака крст се назива *lignum crucis*, јер садржи део Светог крста.⁴⁶ На највећем броју примерака на обе стране су натписи, слова скраћених благослова и молитви (зазива) или представе светаца, а међу честим порукама су *Domine temento mei* у комбинацији са Распећем и натписом штита Светог Бенедикта, затим слова Захаријине молитве, прикази Светог Михаела, Светог Стјепана и анђела који приносе крст бискупу Гинесиусу, као и симболи Христових мука.⁴⁷ Каравака и други крстови са две попречне греде (нпр. Андријин и Улдариков) имали су нарочиту заштитну улогу, рецимо против грома, невремена, вештица и демона, разних болести и, посебно, куге, затим да одвраћају метке, али и за плодност у браку и за добар род летине. Због велике популарности међу празноверним пуком у XVI–XVII веку, папа Урбан забрањује употребу овог крста декретом 1678. године, након чега га је теже наћи међу девоционалијама.⁴⁸

Међу побожним предметима са Београдске тврђаве можда највећу пажњу привлаче два дрвена крста (сл. 3/1, 2, 5/1, 4), пре свега због органског материјала, који је упркос киселости земљишта остао у одличном стању, али и због нарочите израде. Оба ова крста су рађена на сличан начин, са оквиром од сребрног лима, али се и разликују у појединим детаљима који се односе на решење алке за качење и (не)постојање декоративних куглица на завршецима греда. Различитих су величина, што је вероватно утицало и на додатну декорацију на краковима. Тако је код малог крста површина кракова глатка, док се на обе стране код већег привеска на споју кракова уочавају утиснуте површине у виду крстића, као и низови ситних кружних удубљења, у којима су крстолики украси од танких сребрних листића. Међу неколико сличних крстова који су из раздобља XVII–XVIII века само је за примерак из жупне цркве Марије Магдалене у Чазми (Хрватска) понуђено тумачење места израде и прецизније датовање.⁴⁹ Наиме, тај крстић је нађен на круници заједно са медаљицом која има натпис Маријашајн, а будући да је до промене имена тог места, из Унтерграпен – *Untergraupen*, дошло 1670. године, то је и за дрвени крст уоквирен сребрним лимом претпостављено да је набављен приликом ходочашћа у ово светилиште пред крај XVII века.⁵⁰ Иако логична, ова претпоставка остаје под сумњом, јер постоји могућност да су крстићи набављени у неком другом месту, можда у једном од друга два аустријска ходочасничка средишта – Марија Таферл или Сонтагберг – на истом том, троструком ходочасничком путу.⁵¹ Такође, ако би овакви крстови били направљени од дрвета липе, могло би се помишљати и на Маријацел, чувено маријанско светилиште са чудотворном скулптуром Богородице од истог дрвета, која је нарочито слављена као заштитница војника.

Мали сребрни крст са тролисним завршецима греда на предњој страни има Распеће, а на врху усправне греде плочи-

52 M. Reichel, *Archäologische Ausgrabungen auf dem Untererlbach-Hof in Alpbach, Nordtirol*, red. K. Spindler, Innsbruck 1996, Taf. 48/807; N. Hofer, *Die Funde aus dem Friedhof nördlich des Schloss*, in: Die archäologischen und bahnhistorischen Untersuchungen im Schloss Kaiserbersdorf, Monografien der Stadtarchäologie Wien, Band 3, Wien 2008, 374, Tafeln 113–118, Tafn. 115/F22–23, 47/F22; Azinović Bebek, *op. cit.*, T. 58/783–791, 68/861, 871, 72/903, 77/926.

53 A. Azinović Bebek, *Krunice 17. i 18. stoljeća iz Čazme/Seventeenth- and eighteenth-century rosaries from Čazma*, *Opuscula Archaeologica* 32/2008 (2009), br. 7, 12, 27.

54 J. Belaj, *Interpretiranje novovjekovnih nalaza*, 267, 280, 289, sl. 24; Azinović Bebek, *Novovjekovni nabožni predmeti*, 204, kat. br. 918, 929, 966, 968; Predovnik, Dacar, Lavrinc, *op. cit.*, 46, T. 5/2; Fundort Kloster, Kat. Nr. 28.30, 28.60.

55 Иако је молитва крунице веома стара и практикована у готово свим верама и многим културама, на католичком западу оснивачем побожности крунице сматра се Свети Доминик на почетку XIII века. У писаним документима крунице се јављају под неколико назива, *paternostri*, *corone*, *coronette*, а тек од XVII века и *rosario*, у значењу венца од ружа којима се ствара круна Блаженој Девизи Марији. На почетку је континуирано мољен само Оченаш – *Pater noster*, стога су зрна називана патерностри, да би се убрзо, са ширењем маријанског култа, почела молити и Здраво Марија – *Ave Maria*, која је раније била само припев. В. I. Anzulović, *Ukrasno uporabni predmeti na zadarskom području u povjesnim izvorima od 13. do konca 16. stoljeća*, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 49 (2007), 268–279; Putanec, *Etimološka istraživanja o terminu krunica*, 159–164; Т. Burić, *I ritrovamenti più antichi di rosari in Dalmazia*, *Starohrvatska prosvjeta* III/30 (2003), 199–237; Azinović Bebek, *Krunice 17. i 18. stoljeća iz Čazme*, 170–172; *idem.*, *Novovjekovni nabožni predmeti*, 196–199; *The Rosary* – <http://www.newadvent.org/cathen/13184b.htm> (5. 2. 2013).

56 Belaj, *op. cit.*, 279; Azinović Bebek, *Novovjekovni nabožni predmeti*, 210–215.

57 Králiková, *Devocionálie*, 162; *Idem*, *Pohrební ritus*, 155–157; F. Prekop, M. Králiková, V. Otavská, K. Postránecká, E. Průchová, *Nález neznámého jedinice pohřbeného v kostele Nejsvětější Trojice ve Valči*, *Sborník Muzea karlovarského kraje* 19 (2011), 373–390.

цу (*titulus*) са натписом *INRI – Iesus Nazarenus Rex Iudaeorum* (сл. 5/2). Крстићи с Распећем, направљени претежно од бронзе или лошег сребра, представљали су побожни предмет широке производње на подручју нововековне Европе.⁵² Осим као привезак у правом смислу речи, овакав тип крстића често се качи на завршетак крунице,⁵³ што се због места открића (и трагова оксидације метала на костима надланице) може препоставити и за наш налаз. С тим у вези су и зрна крунице, која су била расута дуж бока покојника. Било их је укупно тринаст, направљених од гагата, од чега једно веће (сл. 3/6). Међутим, имајући на уму да је гагат, у ствари, органска материја – високо полирани дрвени угљен – број зрна је могао бити и већи.

Налази гагатних зрна од круница нису чести, а ни бројни, свега неколико их је нађено на подручјима Хрватске, Словеније и Аустрије.⁵⁴ Број зрна у круници варира (између пет и сто педесет), односно он проистиче из броја низова молитви које се изговарају, што даље води ка утврђивању величине, односно врсте крунице.⁵⁵ Чини се да није постојало стриктно правило о броју зрна у појединачним круницама, јер се различите молитве могу додавати по сопственом избору. О томе можда најречитије сведоче археолошки налази, међу којима није забележен идентичан број зрна.⁵⁶ По свему судећи, наш налаз који чини тринаест зрна (дванаест малих и једно веће зрно), припада категорији малих круница. Уколико је ово првобитан број, са једним већим зрном, то би могла бити равна мушка бројаница, са додатним зрнима за отајства (размишљања), Здравомарије и Веровања, а у случају да је зрна првобитно било више, могло би се помишљати на крунице од петнаест или двадесет зрна.

У ТРАГАЊУ ЗА ОДГОВОРИМА

Будући да се уобичајено нововековни побожни предмети чешће јављају међу налазима на гробљима око цркава, репертоар предмета тако показује извесне правилности које илуструју погребни обичај код католика, а у појединим случајевима и откривају посвећеност вери код војника. Пример Београдске тврђаве је у том смислу особен, јер представља одступање од уобичајене праксе, не само због места сахрана него и због карактера девоционалија. У целини посматрано, налази са простора Београдске тврђаве се уклапају у уобичајени инвентар нововековних католичких девоционалија, а такође и илуструју неке од погребних обичаја, попут крунице око десне руке и крстова око врата.⁵⁷ Количина предмета је сасвим скромна, укупно осам у пет целина. За два, из подрума Старе палате и из ареала Зидарске касарне, може се препоставити да су изгубљени за живота, док је трећи, будући да је поломљен, могао бити и одбачен. Супротно очекиваном, бројнији су налази (шест) из краткотрајне прве аустријске етапе (1688–1690), који су већином, што је необичније, нађени у гробовима. У односу на поменуто, неколико крстова из друге етапе, која је била временски дужа (1717–1739), пред-

58 Tallet, *War and Society in Early Modern Europe*, 126–128; M. Hochedlinger, “Just attack your enemy heartily...”, *The Imperial Army in the Age of Prince Eugene*, in: eds. A. Husslein-Arco and M. L. von Plessen, *Prince Eugene, General-Philosopher and Art Lover*, Vienna, Munich 2010, 37.

59 V. Harding, *Whose body? A study towards the dead body in early modern Paris*, in: eds. B. Gordon and P. Marshall, *The Place of the Dead, Death and Remembrance in Late Medieval and Early Modern Europe*, Cambridge 2000, 178–179; Králíková, *op. cit.*, 97–99; М. Цуњак, *Некропола у југоисточном делу Великог града Смедеревске тврђаве*, Саопштења XVII–XXVIII, (1995–1996), 173–192; Милошевић, *Светичке медаљице из Смедеревске тврђаве*, 46–68.

60 Tallet, *op. cit.*, 127–128; Hochedlinger, *op. cit.*, 37.

61 Vanino, *op. cit.*, 21–22.

62 *Ibid.*; Jovanović, *op. cit.*, 247–253.

63 *Ibid.*

64 М. Поповић, *Ка проблему средњовековних цркви Смедеревског града*, *Старинар* L (2000), 210–211, 216.

ставља спорадичне налазе. С друге стране, карактер војне управе и поједини сегменти свакодневице у овом раздобљу су много боље познати, према подацима из писаних докумената и резултатима археолошких истраживања.

Управо налази из гробова, бројнији и разноврснији, откривају неке посебности у вези с бројем и врстама реликвија, тиме и донекле другачије показатеље у односу на, истина доста скромна, досадашња сазнања о сахранама војника, односно особама које су биле у војној служби. Уопштено се сматра да је религиозност код војника била на прилично ниском нивоу, сводила се на (не)вољно присуство дневним молитвама, ретким исповестима и ношењу амајлија, пре свега, као заштите од рањавања.⁵⁸ Археолошки подаци говоре у прилог овом мишљењу. У највећем броју случајева војници страдали у борбама су сахрањивани увијени у платно, у појединачним ракама или у заједничким гробницама, а поред личних предмета (најчешће прстен и/или кашика) по правилу су имали круницу, светачку медаљицу или крстић.⁵⁹ Управо ови налази сведоче о обављеном последњем помазању на самртној постели. Међутим, све три индивидуе сахрањене на дунавској падини имале су побожне предмете, с напоменом да њихов број варира од једног до три. Карактер тих предмета открива да су особе за живота набавиле заштитне амајлије или лично обавиле поклоњење светињама у тада најпознатијим маријанским храмовима, у Маријашајну и цркви Светог Јакова у Прагу. Због њихове изразите религиозности се претпоставља да су примили последњу причест и да су сахрањени у присуству свештеника.

Познато је, наимае, да су духовну бригу о аустријској војсци водили католички свештеници, који су држали дневне молитве и недељне мисе, али и давали благослове пре битке и олакшавали последње овоземаљске тренутке.⁶⁰ Службу „таборских“ (*castrenses*) свештеника у Београду вршили су у највећем броју духовници из реда исусоваца, а поред њих и други, пре свих фрањевци.⁶¹ У време двогодишње управе (1688–1690) исусовци су у Београду основали мисију резиденцију, у којој је прве године било три, потом четири свештеника, који су служили и исповедали на немачком и словенском језику: о. Игнације Перизхоф (Ign. Perizhoff), супериор, затим његов заменик о. Фрањо Хлатки (Hladky) и о. Томо Главинић, а наредне године уместо о. Хлатког помињу се о. Мартин Дарасочи (Darasoczi) и о. Филип Суматингер.⁶²

Међутим, не зна се поуздано где су биле цркве у којима су београдски исусовци обављали службе, али се према вестима из извештаја о. Бзенског јасно наслућује да их је било најмање две, при чему за главну цркву каже да је била добро опскрбљена црквеним потрепштинама, док би друга, најпре, могла бити капела ораториј.⁶³ О евентуалним местима ових богомоља нема никаквих података, нити других трагова. Извесне индиције постоје, имајући на уму пример из Смедеревске тврђаве. Реч је о дворској цркви деспота Ђурђа Бранковића у југоисточном углу Великог града Смедеревске тврђаве, која је након турских освајања претворена у џамију, а након аустријских освајања у католичку богомољу.⁶⁴

65 Исто је урађено и након освајања Београда 1717. године, в. Vanino, *op. cit.*, 26–27.

66 К. Протић, *Путовање кроз Србију 1719. и 1720. године*, Отаџбина XXII (1889), 89.

67 Králiková, *op. cit.*, 99.

68 G. Agoston, *Empires and warfare in east-central Europe, 1550–1750: the Ottoman-Habsburg rivalry and military transformation*, in: eds. F. Tallet and D. J. V. Trim, *European warfare, 1350–1750*, Cambridge 2010, 125–134.

69 Р. Веселиновић, *Рајови Турске и Аустрије 1683–1717. године*, у: *Историја Београда*, 1, ур. В. Чубриловић, Београд 1974, 468–482.

6. Печат из гроба 1/2009 у Источном подграђу (фото: А. Радоман)

6. Seal from Grave 1/2009 in the East Suburb (photo: A. Radoman)

Аналогно овоме, сличну судбину је могла имати и београдска црква Успења Богородице, која је тада привремено могла бити враћена хришћанском култу.⁶⁵ Такође, у близини је и извор свете воде, за који се знало и на почетку XVIII века, како сведочи Корнелијус Дриш.⁶⁶ С тим у вези, сахране на дунавској падини, у ареалу некадашње митрополијске цркве, добиле би пун смисао.

У трагању за одговорима ко су могле бити особе сахрањене на брањеном простору тврђаве, морамо се осврнути и на поједина општа сазнања. Најпре, чињеница да су у сва три случаја покојници сахрањени у дрвеним сандуцима упућује на мишљење о вишем социјалном статусу, односно вишем положају у војној хијерархији. Нажалост, остеолошки материјал нам је био на располагању једино у случају најновијег налаза из Источног подграђа (мада ни они нису у том смислу експлицитни), стога су и наша сазнања о начину живота и евентуалној професији ових индивидуа веома скромна. Ипак, према врстама девоционалија, могуће је изнети неке претпоставке. Бреваре са представом Богородице и молитвом, као и бронзани крст привезак, уобичајено су носили војници као предмете приватне побожности. Да ли су ови војници имали неко истакнуто место у војној хијерархији, тешко је рећи на основу сачуваних података. За поуздану интерпретацију недостају налази оружја, пре свега мачева или дршке рапира, или делова коњаничке опреме, који се срећу у гробовима официра на подручју средње Европе.⁶⁷ Зна се, међутим, да су они носили амајлије које говоре о обављеном ходочашћу. Такође, за једног од њих може се претпоставити и словенско порекло, односно с обзиром на текст молитве, могао би то бити војник чешке народности. То не чуди, ако се има у виду на састав аустријске војске, у којој је све до касног XVII века било највише људства из крунских земаља – Аустрије, Баварске, Чешке и Мађарске.⁶⁸ Војска сличног састава била је стационирана и на Београдској тврђави након освајања 1688. године, уз Хрвате, који се помињу у саставу Лодронове регименте.⁶⁹

У вези са свим напред реченим, сасвим је нарочит случај покојника сахрањеног на падини у Источном подграђу. Број, карактер и распоред побожних предмета указују на веома религиозну особу, која је, по свој прилици, походила једну од највећих нововековних светиња, чудотворну Богородицу из Маријашајна. Поред малог дрвеног крста око врата и крунице са Распећем око десне руке, овај покојник је на десном боку, вероватно на појасу, имао кожно или платнену кесицу са два драгоценостима: дрвеним крстом, који је сличне израде, али готово двоструко већи од претходно наведеног, и печатом у облику делфина са племићким грбом (сл. 6). Нажалост, грб није било могуће идентификовати према расположивим грбовницима, јер је вероватно реч о племићком обележју нижег реда, стога остајемо ускраћени за сазнање о пореклу и народности ове индивидуе. Он је, сасвим сигурно, имао виши друштвени положај. Имајући у виду место и начин покопа, затим његово здравље, које је нарушено нередовном и неуравнотеженом исхраном, као и трагове дугог јахања, пре

свега је могао бити војник, официр. Међутим, не може се искључити могућност да је био духовник у војсци, племићког порекла. Поседовање печата би, у том случају, било неуобичајено, али не и немогуће, с обзиром на несигурна, ратна времена.

Иако је питање карактера побожности у предоченим случајевима значајно по себи, подразумева се у контексту нововековних религијских образаца, чини се да је тумачење околности и места обављених сахрана у конкретном случају Београдске тврђаве можда и значајније, пре свега због фрагментарности археолошких остатака. Уз то, након свега изложеног, отвара се значајно питање у вези с богомољама у зонама аустро-турских сукоба, које су, стицајем околности, мењале конфесионални карактер: да ли је реч о рутинском прилагођавању старих богомоља различитим култовима или је тек преседан у ванредним околностима? У одгонетању тог питања, ситуација на подручју Србије у XVII–XVIII веку свакако може послужити као смерница. Имајући на уму пример Смедерева, расположиви археолошки подаци снажно подупиру претпоставку о враћању старе саборне београдске цркве Успења Богородице хришћанском богослужењу након готово два столећа, и то без много интервенција. Чини се да оба ова случаја говоре у прилог прагматичном ставу према богомољама на почетку новог века, чак и сахрањивању на истом месту. У том смислу, уз показатеље у вези с нововековном пучком побожношћу, тумачење девоционалија откривених у току археолошких истраживања у ареалу Београдске тврђаве свакако може подстаћи и шира размишљања у вези с моделима запоседања освојених тврђава и организовања свакодневице у турбулентним, ратним годинама.

Истраживање девоционалија не би било могуће заокружити без колега и пријатеља, који су на различите начине помогли у појединим сегментима и тиме омогућили боље разумевање проблематике у целини. Неопходном литературом снабдели су ме др Ана Азиновић Бебек (Hrvatski restauratorski zavod, Odjel za kopnenu arheologiju, Zagreb), Зринка Милеуснић, МА (Univerza na Primorskem, Inštitut za dediščino Sredozemlja, Koper), Ана Милошевић, МА (Народни музеј у Смедеревској Паланци), Марко Капларевић, МА (Österreichische Akademie der Wissenschaften, Institut für Kulturgeschichte der Antike) и др Татјана Стародубцев (Академија уметности, Универзитет у Новом Саду); детаљним објашњењима која произилазе из антрополошке анализе инспирисала ме је др Наташа Миладиновић Радмиловић (Археолошки институт, Београд); идентификацију и превод текста на бревару и додатна лингвистичка објашњења пружио ми је др Јаромир Линда (Катедра за славистику, Филолошки факултет у Београду); уз господина Драгољуба Ацовића (председника Српског хералдичког друштва) и проф. др Александра Палавестру (Одељење за археологију, Филозофски факултет у Београду), у потрагу за препознавањем грба укључио се др Андреас Зајиц Österreichische Akademie der Wissenschaften, Institut für

Mittelalterforschung); конзервацију предмета урадио је Саша Живић (Музеј града Београда), а илустративне прилоге су обликовали Александра Суботић и др Стефан Поп-Лазић (Археолошки институт, Београд). Настанак овог рада обележили су познанство и подстицајни разговори са о. Винком Маслаћем, супериором цркве Светог Петра апостола у Београду. Свима захваљујем на помоћи и добром духу који су исказали у овом сазнајном процесу. А све омашке и грешке су искључиво моје.

Vesna Bikić

IN MANIBUS TUIS COMMENDO DOMINE SPIRITUM MEUM

Devotionals of the Austrian Army from the Belgrade Fortress

Abstract: *The archaeological explorations carried out in the area of the Belgrade fortress have brought to light, in addition to various other finds, objects of personal devotion from the Early Modern Age. They were found in precisely defined and dated archaeological contexts. The paper also discusses the visual and religious content of these devotionals, as well as the localities in which they were produced. The questions discussed on the basis of the available evidence include individual aspects of popular devotion, customs associated with the burial of the dead, particularly of soldiers, and the circumstances under which burials were made in the area of the fortress.*

Key words: *Modern Age, popular devotion, Catholics, breviary, rosary, archaeological context*

A number of objects of personal devotional objects belonging to the Austrian Roman Catholic soldiers and dating from the 17th-18th centuries were found during recent archaeological explorations in the area of the Belgrade fortress. The most numerous were crosses, but the finds also included breviaries and rosaries. They were found in precisely defined and dated archaeological contexts, which makes it possible not only to establish the precise chronology of individual objects, but also to achieve a better understanding of the religious life of the soldiers.

The finds come from five locations (Fig. 1), three in the area of the Belgrade Cathedral Church of the Dormition of the Virgin, in the Lower Town and the Eastern Suburb, one in the Upper Town, on the site of the defensive structure – the „Blockhause“ – built into the southeast defence wall, and one in the area of the „Marer“ barracks, where the Belgrade City Library stands now. Their contexts are variously dated and contained various objects. Three spatially close contexts in the area of the Church of the Dormition of the Virgin are dated into the period of the first Austrian occupation (1688-1690) and the majority of the finds were discovered in graves. In addition to the already published finds of breviaries and small crosses (Figs. 4, 5/3), discovered in the

graves east of the remains of the Metropolitan's residence, a grave along the defence wall of the Eastern Lower Town contained two wooden crosses set in silver, a rosary with a small silver cross, and a nobleman's seal in the form of a dolphin (Fig. 3). There is also a bronze cross with the arms ending in trefoils, found in the cellar of the old palace (Fig. 5/5). The remaining two contexts date from the second phase of the Austrian administration, which lasted from 1717 to 1739. Either of them contained a cross: part of a cross with two transverse arms was found in a subterranean chamber under the Blockhaus, and a gilt cross (with the Crucifixion missing) was found in the area of the Maurer Barracks.

Besides being expressions of religious feelings and tokens of performed pilgrimages, these objects of popular devotion were believed to protect from sickness, to give support in crucial situations, and to provide comfort at the hour of death. In this sense, the various finds from the Belgrade fortress offer considerable evidence not only of the technical aspects of the craftsmanship involved in their making, but also of the regions of their manufacture. The bronze frame of a breviary from the Belgrade fortress (Fig. 4) features an engraving with the representation of the Lamentation – the Virgin in a bell-shaped cloak holds in her lap Christ's deposed body. Round this representation is a text written in Czech on a band: *To you Jesus and your mother Mary I dedicate my body and soul*. It is an arrow prayer associated with the miracle-working statue of the Virgin in the Church of St James in the Old Town in Prague. The origin of the representation can be established on the basis of the prayer itself, which appears for the first time in Czech literature in the title (as well as in the text) of a book by the Prague writer Jan Ignác Dlouhoveský z Dlouhé Vsi (1638-1701), which was published in Prague in 1676. A similar breviary began to crumble as soon as it came into contact with air and practically disintegrated during the conservation process.

Pendants in the form of crosses have been found in all the archaeological contexts in the area of the Belgrade fortress. Three of the seven finds belong to the same type with the arms ending in trefoils (Figs. 5/3, 5, 7). The two examples from the compound of the old palace are simple, without representations or inscriptions (Figs. 5/3, 5), while the third cross, from the area of the Maurer barracks, seems to have had a representation of the Crucifixion – *Corpus Christi* - on the front side, which was attached to the base at three points (Fig. 5/7). This pendant had a thin surface coat of gilding. The fragment of the cross with the ends expanded in the form of lily flowers is supposed to belong to the type with two transverse arms, called the caravaca cross (Fig. 5/6). The cross is broken and the letters on its back are only partly visible, so that the inscription cannot be deciphered. However, the visible details – the small even-armed cross below the clasp, the floral ornaments at the ends of its arms and the positions of individual letters – indicate that Instruments of the Passion (*arma Christi*) are represented. The devotional objects from the Belgrade fortress include two wooden crosses with a frame of silver foil (Figs. 5/1, 4). Although they differ in size, and are also different in some details, they were probably made in the same pilgrimage centre. This centre may have been Mariaschein (today

Bohosudov in the Czech Republic). The small silver cross with trefoil endings has a representation of the Crucifixion on the front side and a small plaque (*titulus*) on the top with the inscription *INRI – Iesus Nazarenus Rex Iudaeorum* (Figs. 3a/5, 5/2). Crosses of this type were usually appended to rosaries. Judging by the position of this find (and the traces of metal oxidation on the bones of the hand), this cross was also part of a rosary. Associated with it were the agate beads of the rosary spilt along the side of the buried body (Fig. 3a/6).

Viewed as a whole, the finds from the area of the Belgrade fortress correspond to the usual inventory of Modern Age Catholic devotionals, and also illustrate some of the burial customs, such as a rosary worn round the right hand and a cross hung round the neck. The number of these objects is rather small – eight in five contexts. The finds from the brief first phase (1688-1690) are more numerous (six), and the majority of them were found in graves. It is precisely the finds from graves, which are more numerous and varied, that provide some specific evidence on the number and kinds of relics and thus contribute additional information to the rather meagre present knowledge of the burial of soldiers and other persons engaged in military service. Archaeological evidence supports the view that soldiers were not very religious people. However, the three individuals buried on the Danubian slope had from one to three devotional objects. These objects indicate that these persons in their lifetime acquired protective amulets or went personally on a pilgrimage to the best known Marian centres in Mariaschein and the Church of St James in Prague. It is supposed on the basis of these marks of piety that they received the Last Rites and that they were buried in the presence of priests. The duties of military chaplains (*capellanes castrenses*) in Belgrade were carried out mostly by Jesuits and Franciscans. There is no evidence of the location of their chapels, or any trace of their existence. There are, however, certain indications suggested by a parallel with the Smederevo fortress. The palace church of Đurađ Branković in the southeast corner of the Smederevo fortress was after the Turkish conquests turned into a mosque, to be converted into a Catholic place of worship again after the Austrian conquests. The Belgrade Church of the Dormition of the Virgin may have had a similar history – it may have been used again as Christian place of worship during the Austrian rule. In that case, burials on the Danube slope, in the area of the former Metropolitan church, would be quite apposite. As to the question who were the persons buried in the defended area of the fortress, we can venture some hypotheses only. To begin with, the fact that all three burials were made in wooden coffins seems to imply a fairly high social status in the army hierarchy. One of the buried persons was presumably of Slav origin; the text of the prayer in the breviary indicates that he may have been a soldier of Czech nationality. This is not surprising in view of the composition of the Austrian army, for the majority of its soldiers were from the crown countries - Austrians, Bavarians, Czechs and Hungarians - until the late 17th century. The units stationed in the Belgrade fortress after its capture in 1688 were of a similar composition. Quite special is, however, the case of the person buried

on the slope of the Eastern Lower Town. The number, character and arrangement of devotional objects found in this grave show that it belonged to a very religious person, who had probably been on a pilgrimage to one of the most venerated Modern Age shrines, that of the miracle-working Virgin from Mariashein. In addition to a small wooden cross round the neck and a rosary with a representation of the Crucifixion round the right hand, the buried person had at his right hip, probably suspended from a belt, a leather or cloth satchel with two precious objects: a wooden cross, fashioned like the cross worn round the neck, but almost twice as big, and a dolphin-shaped seal with a nobleman's heraldic device (Fig. 6). Unfortunately, the arms could not be identified on the basis of the available heraldic books, for the device probably denoted a lower rank of nobility, so that the provenance and nationality of this individual could not be identified. He was certainly a person of a fairly high social status. The location and manner of his burial, his health, impaired by irregular and unbalanced food, and traces of long riding indicate that he was probably a soldier or an officer. It cannot be ruled out, however, that he was a military chaplain of noble origin. The fact that he possessed a seal would be unusual in that case, but not impossible in view of the insecure conditions in time of war.

Although the question of the character of religious feelings in these cases is important enough in itself, the interpretation of the circumstances and location of the burials in the particular case of the Belgrade fortress may be even more important, especially in view of the fragmentary character of the archaeological remains. Moreover, the above discussion raises the important question concerning the places of worship in the zones of Austrian-Turkish conflicts and the changes of their confessional character in conformity with the current developments. Was the conversion and use of old places of worship for a different cult a routine procedure or just a precedent in special circumstances? The situation in the territory of Serbia in the 17th-18th centuries may certainly be of help in answering that question. The available archaeological evidence supports strongly the supposition that the old Cathedral Church in Belgrade was used - without any major reconstructions - for Christian rites again after almost two centuries. This supposition is also borne out by the example of Smederevo. It would seem that in both cases we have evidence of a pragmatic attitude towards places of worship at the beginning of the Modern Age and even towards burial on the same location. In this respect an analysis of the devotional objects discovered in the area of the Belgrade fortress, combined with the evidence of Modern Age popular religious feelings, can certainly inspire more general reflections on the treatment of captured fortresses and the organization of everyday life in the turbulent times of war.